С. Гриценко, канд. філол. наук

ПОБУТОВІ РЕАЛІЇ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАПОЗИЧЕНЬ "ЛОХВИЦЬКОЇ РАТУШНОЇ КНИГИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ."

Досліджено іншомовну лексику на позначення нових для українців XVI-XVII ст. побутових реалій, проаналізовано її походження, час запозичення та шляхи проникнення в мову-реципієнт.

Foreighn lexical units to name new domestic realia in the 16th- 17th centuries are investigated; their origin, time of adoption and ways of assimilation were analysed.

Лексичний устрій мови, на відміну від її звукової та граматичної будови, не є статичним, а "безпосередньо, органічно і тісно пов'язаний з історією виробництва, побуту, культури, науки, суспільних відносин та інших сфер життя суспільства. Поява нових предметів, установ, понять і под. зумовлює виникнення нових слів або розвиток нових значень у словах, що вже існують. Невизначеність меж словника мови зумовлюється безперервністю його розвитку, перманентною рухливістю і мінливістю, постійним його поповненням новими словами і втратою застарілих слів, а також різноманітністю і неоднорідністю складу лексики, якою послуговуються представники різних соціальних, професійних, територіальних та інших об'єднань носіїв мови" [1, с. 5]. Розвиток матеріальної і духовної культури народу спонукає зміни у словниковому складі мови, які не відбуваються хаотично, а підпорядковуються внутрішнім законам розвитку мови.

Об'єктом нашого дослідження є лексичні запозичення, зафіксовані українськими пам'ятками XVI–XVII ст., зокрема "Лохвицькою ратушною книгою другої половини XVII ст.", які номінують поняття побутової сфери і поява яких зумовлена екстралінгвістичними факторами розвитку мови. Зауважимо, що сфера побуту (одяг, житло, харчування тощо) була найконсервативнішою щодо інтенсивності проникнення іншомовних елементів в епоху Середньовіччя. Саме серед побутової лексики "…збереглося найбільше специфічних слів, які відповідають унікальним речам, а отже фактично неперекладних. Такими є … назви українських страв: борщ, вареники, книші, путря, кваша та ін." [1, с. 709]. З розвитком міжнародної торгівлі відбуваються активні зрушення у сфері матеріальної культури українців досліджуваного періоду: з новими побутовими реаліями в соціум проникала іншомовна лексика. Найбільш відкритою виявилася лексико-семантична група "назви одягу", "особливо ті їх види, які носили представники заможних класів" [2, с. 709].

Зокрема, українські пам'ятки XVI-XVII ст. крім назв одягу, який у побуті народних мас не набув поширення (*делія, доломан, реверенда*), фіксують номенклатуру типового убрання українців досліджуваного періоду (*кожухъ, кафтан, жупан, кунтуш, сукман* тощо). Ця група лексики також репрезентована і в аналізованих актах ЛРК. Зокрема, в "Ωповѣ(д)и прекладано(и) скарги ω(т) Демка, ωбывателѧ жабского, на Ивана, кра(в)ца прилуцъкого" (акт № 61) зафіксована лексема жупан: "Що то(т) Ива(н), зня(въ)ши з сєбє жупа(н) ... тому Дє(м)ку далъ" [ЛРК, 67], або ж у "Запи(с)і Гри(ц)ко(в) ис тесчею": "Теды во (в)се(м)ъ на (в)се(м)ъ згода была, и дала єму жупа(н) ши(п)тухови(й) …" [ЛРК, 90]. Лексема жупан номінувала "довгий верхній одяг (чоловічий та жіночий), який носили під свитою чи кунтушем", і, на думку А. Брюкнера, вона походить від пол. *źupan* < араб. *dźubbah, dźobbah* [Brükner, 668]. М. Фасмер [Фасмер 2, 66] поділяє думку Е. Бернекера [Berneker I, 460] про запозичення цієї лексеми з італійської мови: іт. giuppone, giubbone "чоловічий кафтан із грубої тканини; селянський кафтан, фуфайка". Укладачі ЕСУМ вказують на поширення цього слова в українській мові з XVI ст. та на посередництво польської мови у процесі переймання: укр. *жупанъ* < пол. *źupan* < іт. *giubbone* (*guippone*) "селянський каптан" – аугментатив від *giubba* (*giuppa*) "куртка" < араб. *ǧubbah* "верхній одяг із широкими рукавами" [ЕСУМ 2, 209]. Укладачі ІСУМ також вказують на арабське коріння цієї лексеми: стп. *źupan* < іт. *giubonne*, *diuponne* < араб. *dźubbah* "верхній одяг, оздоблений хутром і позументом". Вперше це запозичення було зафіксоване в 1501 р.; зауважимо, що пам'ятки XVI-XVII ст. засвідчують багатий вибір жупанів в Україні: за кольоровою гамою та за структурою тканини, пор.: "жупа(н) блаки(т)ный лу(н)ски(и) …" (Київ, 1501 р.); "... жупанъ сукна чорного люнского …" (Клевань, 1571 р.); "... жупа(н) каразии зєлєноє ..." (Луцьк, 1595 р.); "... жепанъ аксамитний чирвоний" (Чигирин, 1600 р.); "... муравско(го) сукна на жупа(н) ..." (Львів, 1631 р.); "... жупа(н) лонъдышовы(и) …" (Житомир, 1650 р.) тощо.

Для номінації довгого верхнього одягу, які носили чоловіки, українці слугувалися ще запозиченою лексемою ярмяк: "…я(р)мякъ шиптуховы(и) с зеленою строкою…" [ЛРК, 109]. Вперше тлумачення цієї лексеми подається в "Описании старинныхъ царскихъ утварей, одеждъ, оружія и пр., извлеченное изъ рукописей архива Московской оружейной палаты...": "кімнатний чоловічий одяг халатного крою із зав'язками на комірі і внизу на бокових розрізах подолу". Із цим же значенням вона вперше фіксується в "Описи домашнего имущества ц. Ивана Васильевича…" (1582–1583): "Ормякъ сдѣлати тонкое полотенцо, образцы на него по лазореву бархату шиты золотомъ…, а завязки и кружевцо каковы государъ укажетъ, а подушка подъ него отласъ червчатъ". І. Срезневський вказує на існування перс. *урмякъ* на позначення "плаття із грубої шерстяної тканини; в Бухарі це слово позначає тканину із верблюжої пряжі" [Срезн. II, 707]. В українських пам'ятках XVI–XVII ст. (*армяк*, пізніше – *арим'як*) це запозичення номінувало "кобеняк, довгий з відлогами чоловічий одяг з овечого сукна" [ЕСУМ 1, 83]; воно потрапило через посередництво російської мови з тат. ärmak "одяг із верблюжої шерсті, армяк", чагат. örwmäk, казах. örmök "тканина із верблюжої пряжі", спор. з тюрк. ör- "ткати, плести" і монг. ermüge, örmüge, калм. örmög "довге грубе селянське плаття" [Фасмер 1, 88].

Широковживаною в українських пам'ятках XVI–XVII ст. була лексема *кошуля*, яка своїм корінням сягає ще праслов'янської доби (*košulja). ЕСУМ кваліфікує цю лексему як "загальнослов'янське запозичення з латинської мови, з поки що не встановленим часом і шляхами проникнення; лат. casula "хатина, намет; (пізніше) плащ з каптуром" є демінутивною формою нлат. casa (< *cat-j-a) "хата, курінь", яке, очевидно, зводиться до ієв. *kat "сплітати, скручувати"" [ЕСУМ 3, 70]. Типовим у дослідженні запозичень є явище, коли час фіксації писемної пам'ятки виявляється вирішальним в оцінці шляхів запозичення і тоді, коли ступінь поширення лексеми в ареалі ймовірного посередника значно вищий, ніж в українській мові. Так, лексема *кошуля* в польській мові має загальнопольське поширення й відома у пам'ятках з 1399 р. – koszula, koszulka [SSP III, 358; SP XI, 22–23]; в українській мові вона вперше зафіксована в

© Гриценко С., 2011

пам'ятці XI ст. –"Патерикъ Синайскій XI в." [Срезн. 1, 1306]; однак у староукраїнських пам'ятках вона відсутня (див. дані ССУМ), а вдруге "виринає у мовний простір" пам'яток XVI-XVII ст. зі значенням "сорочка": "Мене збили, дылею и кошулю пошарпали" ("Книга гродская Луцкая", 1562), "Въ кошулѣ короткой безъ рукавовъ" ("Рукописний хронограф…", 1656), "Писма составилемъ въ домъ о присилцѣ слугамъ кошулъ и чоботъ" ("Дневник генерального подскрабия Якова Марковича", 1717–1734), "…стрѣти(л) Данила у е(д)нои кошулѣ" [ЛРК, 134].

Ці факти схиляють нас до думки про безпосереднє запозичення цієї лексеми з латинської мови з пізнішим підтриманням її функціонування польською мовою (особливо щодо поширення цього запозичення в українських діалектах, яке, швидше всього, є результатом пізнішого, вторинного польськомовного впливу). Зауважимо, що Є.Тимченко вказує на польське посередництво в процесі запозичення латинізму *кошуля* [МСТ 1, 382]. На теренах України в досліджуваний період паралельно із запозиченою лексемою *кошуля* на означення натільної білизни вживалася загальновживана питома лексема сорочка, що "виступає в текстах із новими означеннями – *сорочка жоноцка* (АБ, 1664, 71); *сорочка чохлата* (Реєстри, 1758, 3), … а в документах Лівобережжя засвідчена вже й рубаха поруч із ситуативним *рубашка* (АПГУ, 1666, I, 74; Х., 1732, 71, 88)" [1, с.394].

Серед назв короткого верхнього одягу у ЛРК зафіксована лексема *курта*: "... и(ж) прошло(и) суботи А(н)ъдрушъкова жона до ми(л)нѣ … ходила, в которо(и) А(н)ъдрусихи єи власную фале(н)дишовую, подшитую з срєбными кгузами, … ку(р)ту в лазнѣ тотъ хлопецъ, вкравши, додому к Василю, яко пну своєму, прине(с)ши, ωказа(л) …" [ЛРК, 33]; "... чи з уми(с)лу своєго тую ку(р)ту вкралъ, питали ..." [ЛРК, 33]; "... наказали(с)мо си(м) дєкърєто(м) наши(м), абы тая Пара(с)ка Ωстапыха такъ в рухомы(х) рєча(х) в шацова(н)ю ку(р)ти … и и(н)шихъ рєча(х) до выплаценя уйстилася ..." [ЛРК, 84]. На думку Є. Тимченка [МСТ 1, 392], ця лексема є безпосереднім запозиченням із лат. *curtus* "куртка"; фіксується також в "Актах Бориспольського мейського уряда 1612–1699 гг." та в "Протоколах Полтавського полкового суда". М. Фасмер вказує на польське посередництво при запозиченні цього латинізма: < пол. *kurta, kurtka* < лат. *curtus* "короткий" [Фасмер 2, 429–430]. Інші вчені допускають можливість угорського посередництва: "запозичене, очевидно, через польське та угорське посередництво (уг. *kurta* "короткий") з латинської мови; лат. *curtus* "короткий, обрізаний; неповний" споріднене із псл. **kortъkъ*, укр. короткий" [ЕСУМ 3, 158].

Нижній поясний одяг, представлений у ЛРК лексемою *плахта* – "святковий жіночий поясний одяг із візерунчастої (або картатої) кольорової вовняної тканини, який вдягали поверх сорочки" [1, с.394] < пол. *plachta* < д.-в.-н. *blaha* < ст.-лат. *plasta* [Machek, 370]: "... сє(м)ряга бѣлая, рубахъ триєдина то(н)ка и двѣ просты(х), плахо(т) двѣ – чє(р)татую добрую, а другую синя(т)ку … безъ вшеляки(х) ту(р)баци(й) пра(въ)ны(х) ω(т)дати …" [ЛРК, 90]. Не поділяють думку В.Махека укладачі ЕСУМ, вказуючи на праслов'янське походження цієї лексеми: псл. *plaxъta* "полотно, простирадло, покривало, навіс", очевидно, похідне утворення від plaxa "плаха" (пор. укр. *плаха* "складова частина невода, полотнище невода; верхня частина свинячої туші – шар сала"); необгрунтоване виведення західнослов'янських форм від двн. *flah* "плоский, рівний" або із герм. *flahta* (двн. *flech*) "шмаття, лахміття, ганчірка"; сумнівне також пов'язання із двн. *blaha* "грубе льняне полотно, простирадло", свн. *blahe*, нвн. *Blahe* "парусина, брезент", австр. *blȧchn* "штори" [ЕСУМ 4, 433].

Серед назв нижнього поясного одягу ЛРК фіксує запозичення *баволница*: "Прето на то(м) же часѣ таковыи зълочи(н)цѣ зъ лицо(м) – баво(л)ницами и зъ гудзѣками срѣбръними и зъ и(н)шими рѣчами – по(й)мавъши…" [ЛРК, 141] зі значенням "спідниця із бавовняної тканини" [МТС 1, 39]. Зауважимо, що запозичення *баволница, баволныца, бавелница* в пам'ятках першої половини XVII ст. фіксуються зі значенням "(бавовняна хустка), бавовнянка" або ж "бавовняна завіса" [ІСУМ 2, 7], форма бавовница зі значенням "ватна ковдра" [ЕСУМ 1, 107]. Ця лексема запозичена на українськомовний грунт через посередництво старопольської мови (bawełna) чи старочеської (bavina) з німецької мови (Báumwolle (< свн. boumwolle) < Baum "дерево" і Wolle "вовна").

Зауважимо, що в писемних пам'ятках досліджуваного періоду у функції означення для номінації специфіки певного виду одягу, його фактури часто використовуються запозичення, зокрема *шиптуховый, тузинковый, фалендышовый, кармазиновый, гарусовый*: "…я(р)макъ синѣ(й) шипътуховы(й)…" [ЛРК, 118]; "…тую шапку че(р)воную фале(н)дишовую…" [ЛРК, 71]; "…жупа(н) тузи(н)кови(й)…" [ЛРК, 154]; "…о украде(н)е у мона(с)тыру спо(д)нихъ рече(й) ка(р)мазиновы(х)…" [ЛРК, 135]; "поясовъ гарусови(х) ..." [ЛРК, 45]. Назва *шиптуховый* походить від іменника *шиптухъ* "назва матеріалу для пошиття одягу" < нім. Schifftuch "т.с." [МТС 2, 494]. Аналогічно – *фалендышовый*, *фалюндышовый* < *фалюндышъ* "тонке голландське чи англійське сукно" < нім. fein lündisch (вперше фіксується в пам'ятках з 1596 р.: "Сукна осмъ локтей фалюндышу зеленого на столъ" [МТС 2, 452]). Лексема кармазиновый "малиновий, темночервоний; виготовлений із кармазину" фіксується пам'ятками XVII ст. [ІСУМ 14, 54] і походить від іменника кармазинъ, який спочатку виступає зі значенням "кармазин, сукно темночервоного кольору": "оксамиту всякого простого отъ локътя грошей два; от кармазину атласу от локтя грошей три" (Вільна, 1568–1573), пізніше – "кармазиновий одяг": "И видѣлемъ, мовитъ, невѣсту прыоболочоную в порпуру и кармазынъ, и узолочена золотомъ еси" (Слуцьк, 1616); згодом – "фарба темно-червоного кольору, кармазин": "Чръвецъ. Кармазинъ, чырвѣнъ, кармазинова фа(р)ба…" (Беринда П. "Лексикон словенороский", 1627). На думку Є. Тимченка, цю лексему було запозичено через німецьке посередництво (Kermezin) з ар. kirmezi [МТС 1, 359], інші дослідники кваліфікують це слово як безпосереднє запозичення з арабської мови [Срезн. 1, 1198] чи опосредковане старопольською мовою (karmazyn) запозичення з італійської мови (carmesino) [ІСУМ 14, 54]. Запозичення *гарусовий* < *гарусъ* "кольорова вовняна пряжа, гарус" < фр. *Arrus* < *Arras* (вперше була зафіксована лексема гарусъ в 1568–1573 рр., а *гарусовый* – 1571 р.) [ІСУМ 6, 193]. М.Фасмер вказує ще і на можливість чеського посередництва: < пол. *haras* (XV ст.), *harus*, чеш. *haras* < нім. *Arras*, *Harras*, яке походить від назви міста Аррас у північній Франції [Фасмер 1, 395]. Лексема *тузинковый* на позначення поняття "одяг, шитий із сукна-тузинку" запозичена з польської мови (tuzinkowy) і походить від іменника *тузѣнокъ* "вид сукна" < пол. tuzinek [МТС 2, 404]. Частовживаною в ЛРК є лексема *крашениновый*, яка номінувала "лощене фарбоване полотно": "…о украде(н)е у мона(с)тыру спо(д)нихъ рече(й)… крашенинови(х)…" [ЛРК, 135]; вона походить від іменника *крашенина, крашанина* – назва тканини, яку використовували на теренах України починаючи з XVII ст. "на підкладку до верхнього одягу, а також для пошиття наметів, покривал для ліжок тощо". Ця лексема (як і сама реалія) запозичена з російської мови [1, с.390], де вона відома

з 1551 р. ("Отписная Коряжемскаго Николаевскаго мон. ок. половины XVI в."): "Крашенина лазорева" [Срезн. 1, 1319]. Поширеним в Україні досліджуваного періоду був одяг, шитий із каразії "простого товстого сукна", про що свідчать писемні пам'ятки, які зафіксували як іменникову форму, так і похідні прикметникові – *каразиєвый*, *каразеєвый*, *каразыевый*: "…убранє сукна каразъи белое…" (Житомир, 1585); "…жупа(н) каразии зеленоє…" (Луцьк, 1595); "…с коморы су(к)на карази(и) ро(з)ноє ма(с)ти…" (Вінниця, 1610); "…жупа(н) …каразыевы(и)" [АЖМУ, 44]; "…убране каразъевое…" (Луцьк, 1590); "…курту зеленую каразиевую…" (Володимир, 1616). Існувала окрема лексема *каразь*, яка номінувала вид верхнього одягу, шитого відповідно з однойменної тканини: "… у пахолка моего, …покралъ речи его: копенякъ новый, каразь зеленый, темный, чирвонымъ сукномъ добримъ немецкимъ подшитый" (Володимир, 1599) [ІСУМ 14, 49]. На думку Є. Тимченка, ця лексема походить від пол. karasja "просте товсте сукно" [МТС 2, 358]. Укладачі ІСУМ не погоджуються з цією думкою і ми їх підтримуємо, стверджуючи, що польська мова відіграла роль лише посередниці в процесі переймання лексеми *каразія* від нім. Karsai "просте грубе сукно" [ІСУМ 14, 49].

Невід'ємним компонентом будь-якого одягу є оздоблювальні елементи, які згадуються авторами писених пам'яток, зокрема "…лы(ш)твы рябіїї…" [ЛРК, 109], де лексема *лиштва* вжита на позначення поняття "обшивка, оторочка, кайма на одязі" і є запозиченням з нім. Leiste. М. Фасмер вказує на польське посередництво в процесі переймання (listwa "планка, рейка"); у російській мові це запозичення семантично трансформувалося і вживається зі значенням "карниз" [Фасмер 2, 507]. В українських пам'ятках воно було широковживаним: "Кунтушъ кармазиновый зъ блакитними лиштвами" ("Сказаніе о войнѣ козацкой с поляками Самоила Величка", 1664); "Кошулка флямская з лиштвы шовкомъ вышиваными, кошуля долгая с лиштвами по подолу шовкомъ вышиваными" ("Книга гродская Луцкая", 1564) тощо. Одяг українців мав ще один практичний компонент, який зберігся і до сьогодні – це *кишеня*: "Знову пытали то(г)о Семена, яки(м) се реме(с)ло(м) бави(л). О(д)каза(л) ижъ по кишеня(х) лю(д)ски(х) добываe(т)се…" [ЛРК, 137]. Ця лексема своїм корінням сягає праслов'янської доби (*kyšenja), можливо, "гаман з кишки", утвореного від kyšьka "кишка"; варіант *кишеня* виник вторинно внаслідок дистантної асиміляції голосних; пол. kieszenia могло постати внаслідок схрещення рефлексів псл. *kyšenja і *kъsenь "шлунок, нутрощі" [ЕСУМ 2, 440]. На нашу думку, нове життя праслов'янській лексемі в українській мові надала польська мова.

Широко представлена в українських писемних пам'ятках номенклатура головних уборів українців, яка "тісно пов'язана з конкретно-історичними умовами життя народу й відображає не тільки наслідки етнокультурних зносин слов'ян, але й соціальну приналежність, сімейний стан, територіальне походження носіїв" [1, с. 395]. Активізація цієї групи лексики припадає на другу половину XVII ст. Зокрема, в писемних пам'ятках зафіксовані лексеми *бриль* "солом'яний капелюх" < іт. *ombrello* "парасолька" [Фасмер 1, 214] (1588 р., 1749 р.); капелюхъ "підбита хутром шапка" < пол. *kapeluch* < іт. *cappeluccio* [Brückner, 217] (1716 р.), на південно-східній території Лівобережжя ця лексема позначала різновид вушанки (пор.: "Капелюхъ м. капелюха ж. запд. юж. малахай, ушастая шапка" [Даль 2, 87]); *кучма* "волохата чоловіча і жіноча хутрова шапка, вкрита чорним смушком" < угор. *kucsma* [Brückner, 279; Фасмер 2, 438]; *макгерка* "угорська шапка" < пол. *magierka* "т.с." < угор. *magyar* "мадьяри" [Brückner, 317], ця лексема побутувала переважно в західних областях, про що свідчить "Актова книга Житомирського міського уряду 1606 р." тощо.

У ЛРК зафіксована лексема *шапка* на позначення "хутрового головного убору": "... тую шапку че(р)воную фале(н)дишовую, куницею ѡбложеною, ... позналъ" [ЛРК, 71]. На думку М. Фасмера, ця лексема запозичена через ср.-в.-н. *schapel* < ст.-фр. *chapel*, *chape* < лат. *cappa* [Berneker 1, 484; Miklosich, 337]; вчений висуває припущення, що в російську мову це слово могло бути запозичене (так само, як і в українську мову) через пол. *czapka*. Запозичення слова *шапка* безпосередньо зі ст.-фр. *chape* за часів Анни Ярославни, дочки Ярослава Мудрого, на думку М.Фасмера, є сумнівним, оскільки фр. *ch* аж до XIII ст. вимовлялося як *tš* [Фасмер 4, 406].

В акті № 19 (від 6 грудня 1654 р.) зафіксована ще одна лексема, яка номінує різновид головного чоловічого убрання – *шлик*: "... и тотъ Власовичъ з Я(ц)ка Ялозъки, Иванова зятя, шли(к) соболѣй ка(р)мазиновы(и), з голови схопи(в)ши, к собе взя(л) и нє ѡ(т)да(л)" [ЛРК, 32]; а в акті № 21 (від 17 лютого 1655 року): "... чарку в шлику знашо(л) ..." і в цьому ж акті згадується і запозичення *шапка*: "Которо(и) шапъки и ѧ, шукаючи, чарку ту самую, а нє в шапъце знашовъши …" [ЛРК, 34]. Є. Тимченко вказує на латинське коріння лексеми "*šlik*" [МСТ 2, 498], яка була презентована в пам'ятках ще в кінці XVI ст. (1596 р.) зі значенням "висока хутряна шапка конічної форми". М. Фасмер зауважує, що ця лексема позначала "шапку, чепець, жіночий головний убір" і походила від рум. *islíc* "висока шапка у бояр" [Фасмер 4, 455]. Вчений вказує, що укр. *шлик*, рос. *шлык* < пол. *słyk* є скороченою формою від *башлык* "вид капюшона" < пол. *baszłyk* < тур., крим.-тат., азерб., тат. *bašlyk* "головний убір" < *baš* "голова" [Фасмер I, 139]. ЛРК фіксує лексему *намѣтка* на позначення "святкового головного убору у заміжніх жінок, що являє собою покривало із сівкої, переважно лляної тканини, яким запиналися поверх очіпка". Синонімом слугувала лексема перемѣтка, про що свідчить акт № 82: "... же єго жона познала перемѣтку на до(ц)цѣ Павлово(й) Литвиновой. Що тежъ Литвинъ зознaлъ пре(д) судо(м) наши(м), же "я, панє, суде, купилъ ѡную намѣтку у Вакулихи Андрѣихи" " [ЛРК, 85]. Ця лексема, на думку укладачів ЕСУМ, є праслов'янського походження (*nametъka* "накидка") [ЕСУМ 4,35].

В акті № 90 (від 5 червня 1657 р.) зафіксована лексема *ра(н)тухъ* [ЛРК, 90], яка номінувала поняття "біла, тонка хустка; вид бавовняної тканини; вид суконної спідниці; лантух, велике рядно; великий мішок" і вперше зафіксована в українських пам'ятках в кінці XVI ст. (1568 р.) < пол. *rantuch* "рантух, велика хустка" < нім. *Regentuch* "хустка для дощу" < *Regen* "дощ" і *Tuch* "сукно, хустка" [ЕСУМ 5, 25–26]. Зауважимо, що Є.Тимченко подає більш ранню фіксацію писемними пам'ятками цього запозичення – 1561 р. ("Книга Гродская Луцкая") [МСТ 2, 267].

Важливою деталлю одягу був пояс: *крайка* – жіночий пояс, витканий із вовни ("Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727–1753 гг.)", 1747); *кушакъ* (< тур. kušak) – турецький пояс ("Актова книга Житомирського гродського уряду 1606 р.", "Акти Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг.", 1638); *чересъ* – назва шкіряного пояса, в якому часто зберігали гроші: "Згинулъ у мене *чересъ* с пенезми" ("Книга гродская Луцкая", 1562), або зменшувальна форма: "…украденые з чере(с)комъ гроши" [ЛРК, 179]; у джерелах XVII ст. часто передається за допомогою описових словосполучень: поясъ съ калитою, поясъ изъ мошонкою, поясъ з мешком ("Актова книга Житомирського гродського уряду 1606 р.) [2, с.394]. Деякі моделі поясів мали застібки, для номінації яких використовували за-

позичення *занкелъ*: "…поясъ срѣбрны(й), …на за(н)келю Адамъ и Евъва вирисована" [ЛРК, 148], яке на теренах України було широковживаним, на чому наголошують укладачі ІСУМ [10, 114; 10, 120]: "…взято поя(с) ωксами(т)ни(и) зъ за(н)кгелемъ ис пря(ж)кою…" (Київ, 1591); "…взяли… пояс оксамитный, з ланцушками серебръными из занкликомъ" (Луцьк, 1598). Ця лексема (*занкель*, *зангель*, *занкгель*) запозичена через посередництво стп. zankiel < свн. senkel "застібка, клямра".

Окрему групу становлять запозичені лексеми, які номінують господарські речі, що слугували для подачі, приготування, зберігання їжі тощо. У ЛРК фіксується лексема *барило*: "…барило горѣлки" [ЛРК, 123], яка була запозичена з пол. baryła, в яку вона потрапила з італійської (barile), а своїм корінням сягає латинської мови (barillus) і вживалася для номінації поняття "опукла бочка, міра рідини місткістю в 24 гарці" [1, с. 404]. "З другої половини XVI ст. пам'ятки засвідчують поширення в українській мові назв нового типу вузькогорлого начиння (глиняного, а згодом скляного) для зберігання спиртних напоїв: *флаша*, *фляша* "пляшка", "бутель": Флашъ пуздерко полное, а особливо флаша великая (АЮЗР, 1570, 1/1, 23) чи *пляша* (АП, 1713, 253). Спеціалізація загальної назви *фляша* (п. flasza – з XVI ст., н. Flasche – Br., 122) у значенні "велика пляшка, бутиль" (із середини XVII ст.) пов'язана з виникненням похідних утворень на означення невеликої посудини: *флѧшка*; уживався також демінутив другого ступеня *фляшечка* – аптекарський флакон, банка" [1, с. 403]. Зауважимо, що Є. Тимченко вказує на безпосередній шлях проникнення германізма Flasche в українську мову [МСТ 2, 454]. Це запозичення представлене і в досліджуваній пам'ятці: "…набравъши фляшу горѣлъки…" [ЛРК, 49]. На позначення поняття "чара, бокал, чаша" в "Апокрисисі, соч. Христофора Филалета (1597–1599)" вжито лексему *келихъ*: "Поспольство келиха уживаютъ", яке потрапило в українську мову через посередництво німецької (Kelch) з латинської мови (celix) [МСТ 1, 363]. Дещо іншим шлях цього запозичення бачать укладачі ЕСУМ: пол. kielich < двн. chelich (свн. kelich, kelch, нвн. Kelch) "келих", яке зводиться до лат. calix "т.с.", спорідненого з гр. κύλιξ "кубок, келих", καλυξ "чашечка квітки", дінд. kaláśa "горщик, кухоль, миска" [ЕСУМ 2, 421]. Для номінації поняття "шклянка, рюмка" вживалася лексема *шкляница*: "…горѣ(л)ку на столѣ в шкляници стоячую застал…" [ЛРК, 169], яка є польським запозиченням (szklanica); пор. шклянка < пол. szklanka [2, с. 402]. ЛРК фіксує запозичену з турецької мови лексему *тасок* (тур. tas "чашка") на позначення поняття "таз, миска": "…то(т) поя(с) з рукъ того купъца … узяла… и положила(м) на дощѣ у таску своє(м)" [ЛРК, 66] та запозичену з польської мови (taca) лексему *таця* "..та(м) нѣгде было на(м) с тацями ста(т)…" [ЛРК, 60] і видозмінену форму *тация* "…же якобы то ωние с тацию медъ, пиво, горѣлку, хлѣбъ к Выго(въ)скому посылали…" [ЛРК, 98] для номінації поняття "мілке блюдо, піднос".

Невід'ємним компонентом побуту українців упродовж століть були кошики, які виконували в господарстві різну функцію: за їх допомогою ловили рибу, збирали врожай, у них зберігали продукти, святили паску тощо. Тому писемні пам'ятки часто фіксують лексему *кошик*: "…в кошику несла" [ЛРК, 69] та скорочений варіант – *кошъ*: "… у кошъ украvъши…" [ЛРК, 134], яка, на думку М. Фасмера, є праслов'янською і спорідненою з лат. qualum "плетений кошик" (із *quaslo-), quasillus "кошичок" [Фасмер 2, 359–360]. Ми свідомі того, що в мову українських пам'яток досліджуваного періоду ця лексема могла потрапила через посередництво польської мови (kosz).

ЛРК на позначення поняття "прилад, що освітлює приміщення; світильник, лампадка" фіксує латинське запозичення *лямпа* (lampa), що походить від гр. λαμπας "світло, світильник": "…ля(м)пу сребную, которую Ма(р)тинъ на хвалу це(р)кви… а ку спасенію своему зделавши…, вкрала" [ЛРК, 26].

Отже, як влучно зауважив італійський дослідник А. Грамші, "історія семантики – це аспект історії культури: мова становить одночасно і щось живе, і музей старожитностей життя та цивілізацій" [2, с. 146].

Лексичні запозичення – це мініісторії формування української мовної картини світу. Лише комплексне та ґрунтовне їх дослідження дасть відповідь мовознавцям на багато нез'ясованих питань і можливість уточнення даних щодо часу, шляхів, мети запозичення, процесу їх адаптації до системи мови-реципієнта.

1. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983; 2. *Gramsci A.* Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Crose. – Torino, 1948.

Список умовних скорочень:**ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: У 7 т. Т. 1. – К., 1982; Т. 2. – К., 1985; Т. 3. – К., 1989; Т. 4. – К., 2003; Т. 5. – К., 2006; **ІСУМ** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львів, 1994; Вип. 1. – Львів, 1994; Вип. 2. – Львів, 1994; Вип. 3. – Львів, 1996; Вип. 4. – Львів, 1997; Вип. 5. – Львів, 1998; Вип. 6. – Львів, 1999; Вип. 7. – Львів, 2000; Вип. 8. – Львів, 2001; Вип. 9. – Львів, 2002; Вип. 10. – Львів, 2003; Вип. 11. – Львів, 2004; Вип. 12. – Львів, 2005; Вип. 13. – Львів, 2006; Вип. 14. – Львів, 2008; **МСТ** – Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. – Кн. 1–2. – К.-Нью-Йорк, 2003; **ЛРК** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. **АЖМУ** – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – К., 1965; **ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1–2. – К., 1977–1978; **Даль** – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1–4. – СПб., 1880–1882; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 1. – М., 1964; Т. 2. – М., 1967; Т. 3. – М., 1971; Т. 4. – М., 1973; **Срезн**. – Матеріалы для Словаря древнерусскага языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И.И.Срезневскаго. – Т. 1–3, СПб., 1893–1912; **Berneker** – Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch, A-mor, Heidelberg, 1908–1913; **Machek** – Machek V. Etimologický slovnik jazyka českého. – Praha, 1971; **Miklosich** – Miklosich F. Etymologisches Wöterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886; **Brűkner** – Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957; **SP** – Słownik polszczyzny XVI wieku. – T.1–25. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk., 1966–1997. SSP – Słownik staropolski. – T. 1–10. – Wrocław – Kraków – Warszawa, 1953–1993.

Надійшла до редколегії 17.09.10

Л. Звонська, д-р філол. наук

АРХАЇЗМИ, ДІАЛЕКТИЗМИ ТА ЗАПОЗИЧЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ МОВИ У ЛЕКСИКОНІ ГЕСИХІЯ

У статті розглядається походження алогенної лексики окремих давньогрецьких діалектів за глосами Лексикону Гесихія, досліджується зв'язок догрецького субстрату з давніми балканськими мовами.

The article researches the origin of allogenic vocabulary of some Ancient Greek dialects by the glosses of Lexicon of Ghesyhij, explores the connection pre-Greek substrate with Ancient Balkan languages.

Грецька мова впродовж тривалого шляху розвитку – понад 30 століть – та завдяки діалектному розмаїттю становить значний інтерес як для класичної філології, так і для індоєвропеїстики в цілому. Дослідження закономірностей індоєвропейського мовного континууму тісно пов'язане з проблемами історико-генетичних і ареальних відносин грецької мови з іншими мовами. Результатом постійної мовної взаємодії давніх народів

© Звонська Л., 2011